

ЯВИЩЕ КОМПРЕСІЇ В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ (МОВНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

У статті розглянуто деякі компресивні конструкції з точки зору лінгвістичної економії на різних етапах розвитку німецької мови, починаючи з давньоверхньонімецького періоду.

Явище мовно-мовленнєвої економії не є новим у лінгвістичній літературі. Воно здавна вивчається дослідниками, проте інтерес до нього не зменшується і в наш час, хоча незаперечним вважається і той факт, що мовна економія не могла б існувати без свого антиподу – надмірності (редундантності): обидві вони служать удосконаленню мовної системи в інтересах спілкування.

Під лінгвістичною економією, як правило, розуміють прагнення звести до мінімуму розумову, мовну (розумово-фізичну) діяльність мовця.

По відношенню до надмірності мовних засобів існують досить різні думки. Деякі лінгвісти схильні вважати, що надмірності як такої у мові взагалі не буває [1:57-64]. Згідно з думкою інших, тенденція до надмірності – така ж реальність, як і тенденція до економії [1:62].

З цими поглядами можна було б погодитись лише за умови розгляду згаданих феноменів поза конкретним функціональним стилем та ігнорування при цьому конкретного етапу розвитку мови.

Проте не можна також залишати поза увагою безупинне зростання потоку інформації. Неважко передбачити й стрімкий ріст її значущості на шпальтах газет та на теле- і радіопросторі. Так, абсурдним видається прагнення до надмірності в рекламному тексті. Наприклад: “*Ми пропонуємо вікна, виготовлені з алюмінію європейського виробництва (що був виготовлений у Європі)*”. Замість цього вживають: “*Пропонуємо євроалюмінієві вікна*”.

Саме тому для дослідження проблем, пов’язаних із компресією та надмірністю лінгвістичних засобів, необхідно обмежитися рамками певного функціонального стилю. Очевидною є і та обставина, що надто важко охопити всі рівні конкретної мови, оскільки різні мовні підсистеми змінюються по-різному [2:9-26].

Саме цими міркуваннями керувався німецький лінгвіст Герман Пауль у своїх „Принципах історії мови“ (1980), обмежившись при дослідженні явища економії синтаксичними системами німецької та латинської мов.

Стаття, що пропонується увазі читачів, – спроба започаткувати системні дослідження одного з проявів лінгвістичної економії, а саме явища компресії в сучасній німецькій мові на всіх її рівнях (фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному). До роботи залучено студентів факультету іноземних мов, які працюють у проблемній групі “Компресія в сучасній німецькій мові”.

Розрізняють кількісну та якісну економію. Кількісна економія – це економія за рахунок скорочення мовних знаків (одиниць), економія фізичних зусиль, які витрачаються на передачу інформації та на її розшифрування, що, зрештою, пов’язано з економією часу та надмірних мовленнєвих зусиль обох партнерів. Якісна економія – це заощадження розумових зусиль, що витрачаються на відбір та організацію мовних засобів для передачі інформації та на її розшифрування, тобто економія за рахунок “якості” відібраних мовних одиниць [3:211].

Необхідно зауважити лише, що ці два типи економії надто рідко зустрічаються в “чистому” вигляді, найчастіше вони утворюють складну єдність, яка обумовлена участю в комунікативному акті щонайменше двох партнерів, інтереси котрих не завжди збігаються.

Для розв’язання проблеми необхідно визначитися з поняттям компресії. Отже, під компресією домовимося розуміти ущільнення одиниць різних рівнів, злиття двох і більше частин конструкції в одну при збереженні значення цілого. При цьому необхідно розрізняти системно обумовлену та несистемну компресію.

Системна компресія обумовлена законами певної мови. Так, в іспанській мові особові займенники в давальному та знахідному відмінках обов’язково зливаються з формами дієслова, що стоїть в інфінітиві або у стверджувальному імперативі: *Coge tu sombrero y ponte*. У всіх інших випадках вони відчленовуються (декомпресуються): *No te lo pongas*.

В українській мові зворотня частка *-ся* пишеться завжди разом із дієслівною формою, у німецькій – навпаки – окремо (пор.: західноукр. діалект *Вони ся кохають*).

Несистемна компресія може бути обумовлена як екстра-, так і інтралінгвістичними факторами, які потребують окремого, більш детального дослідження.

Явище компресії присутнє на всіх етапах розвитку мови, супроводжує його, починаючи з її витоків. Але й з історичної точки зору не завжди вдається чітко розмежувати інтра- та екстралінгвістичні фактори, які вплинули та продовжують впливати на згадані процеси; так само не просто встановити чітку періодизацію основних етапів розвитку тієї чи іншої мови.

Дуже часто розвиток мови супроводжується позалінгвістичними причинами, скажімо, контактами між сусідніми племенами, намаганням окремих з них утвердитись як нація. На стадії становлення германських мов у них було багато спільного в лексичних системах, проте завдяки впливу конкретних фонетичних та морфологічних законів певної мовної системи кожна з лексичних систем отримала своє “національне” забарвлення.

Так, до компресії історичного характеру необхідно віднести апокопу дентального приголосного типу: лат. *velit* → двн. *wili*, оскільки вона зумовлена виключно властивостями фонетичної та морфологічної систем, що

діяли у давньоверхньонімецькій мові. Скорочення морфології спостерігається також серед споріднених мов: гот. *dags* → двн. *tag*.

Більш актуальним, на наш погляд, є дослідження компресії (а також розчленування, декомпресії) у межах однієї мови.

Перш ніж перейти до аналізу конкретного аналізу, слід зробити одне застереження: не всі ілюстрації явища, що розглядається, можуть трактуватися з синхронічної точки зору як компресія чи синкретизм. Показовим у цьому зв'язку видається аналіз так званих делокутивних дієслів, проведений Е.Бенвіністом. На його думку, німецьке дієслово *danken*, як і англійське *to thank*, є делокутивним по відношенню до **Dank** (**thank(s)**), тому що в готській мові вираз **Pank fairhaitan** „Dank verheißē“ ніяким чином не був пов'язаний з *þankjan* „**denken**“ (суфікс - **jan** викликав **i-Umlaut**). Тобто, наведене дієслово необхідно розглядати як делокутивне (відфразове) [4:324]. Якщо ж не брати до уваги ці переконливі докази, можна дійти хибного висновку, що дієслово **denken** є похідним від іменника **Dank**, а це порушить його статус компресивного утворення. Ця методика є дуже важливою (якщо не єдиною) при аналізі так званих експліцитних дериватів, тобто похідних дієслів, морфемних конструкцій, лінійний розмір котрих перевищує розмір дериваційної основи. Дієслово **fischen** можна було б також вважати похідним від **Fische fangen**, тобто делокутивним компресивом по відношенню до іменника *Fisch*, якби у готській та давньоверхньонімецькій мовах не було дієслова *fiskōn*.

Компресія та синкретизм завжди протидіють одне одному. Відомо, що разом із латинськими текстами до двн. проникли латинські синтаксичні конструкції, що були більш компактними, аніж ті, що існували в давньоверхньонімецькій мові. З іншого боку, відсутність подібних конструкцій у двн. загальмувала на певний час це проникнення, оскільки перекладачі були вимушені протягом певного часу розчленовувати хоча і зрозумілі, але не звичні у мовному вжитку чужі структури. Так, латинський *accusativus cum infinitivo* передається у двн. перекладах “Гізора” за допомогою додаткового підрядного речення зі сполучником **dass** [5:55] (Ілюстративні матеріали взято з текстового додатку в книзі: В.Н.Бублик. Історія німецької мови [5]). У наш час ця конструкція, поряд з абсолютним акузативом, - важливий та досить частий засіб мовної економії.

Нерідко компресія та розчленування існують у мові поряд у стані рівноваги. Наприклад, довгий час у свн. рівноправними були іменна та займенникова відміни прикметників (*guot kind* та *guotez kind*). Беручи до уваги остаточне усталення займенникової відміни, можна говорити одночасно про (де)компресію цих форм, залежно від того, який саме період розвитку мови мається на увазі. Вживання в сучасній німецькій мові архаїчних форм типу **gut Herz** дає підставу трактувати його як компресив мовно-історичного характеру.

Аналізуючи деякі явища, пов'язані з процесами компресії та декомпресії, доцільним є поєднання методів діахронії та синхронії. Для прикладу розглянемо так звані контраговані (стягнуті) дієслова *hân, lân, slân*, які виникли в результаті синкопи приголосного кореня та голосного закінчення. Їх можна вважати явищем динамічної компресії, а форми **haben, lassen, schlagen** - такою ж динамічною декомпресією: двн. *haben, lâzen, slahen* ⇒ свн. *hân, lân, slân* ⇒ нн. **haben, lassen, schlagen**.

Показовими для процесу компресії є також явище аглютинації та послаблення поліфлексивності. Аглютинація відбувається в тому випадку, коли два або більше слів, які часто зустрічаються в середині речення в одній синтагмі, зливаються в одну одиницю, що дуже важко або взагалі не підлягає аналізу [6:212].

Тенденція до монофлексії сприймається як прагнення до економії. Монофлексія – це семантичне зближення між компонентами конструкції, їх злиття в одне ціле [7:8]. Так, в двн. відбувається злиття голосних на стику дієслова та постпозитивного займенника у 1 ос. одн. презенса: *quimu ih* → *quimih*.

У сфері лексики також спостерігаються явища, пов'язані з компресією. Перш за все, це стосується словотвірних процесів. Причому, як стверджує Е.Бенвеніст, імпульс до появи нових слів виходить не з морфології, а з синтаксичних конструкцій з різними предикаціями [4:354]. Навіть повноскладні іменники з цієї точки зору є компресивними утвореннями, тому що вони, незважаючи на форму чистої основи складових, не були на початковому етапі розвитку мови ні іменниками, ні прикметниками, а утворювали синтагму, в якій синтаксична функція атрибута визначалась чітко фіксованим порядком слів: гот. *fôu-baûrd* (букв.: **Fuß+Brett**) [8:344]. Випадіння голосного основи в процесі композиції слід також розглядати як компресію, наприклад: двн. *stein-loh*.

В одній з найдавніших пам'яток періоду двн. - “Пісні про Гільдебранта”- знаходимо утворення типу *ðwand-va*, що поєднують на основі бінарної структури два рівноправні (недетерміновані) члени (іменники), які в сучасній германістиці отримали позначення **kopulative Zusammensetzung**: ... *untar heriun tu ên sunafatarungo* (des Sohnes und des Vaters). Ця двандва відрізняється від повно- або неповноскладних іменників тим, що позначає одразу два різних предмети.

Досить суперечливими з точки зору віднесення їх до певного словотвірного типу є морфемні конструкції з першим іменним детермінованим компонентом та другим дієслівним, що не підлягає означенню. Ряд дослідників відносить їх до так званих “зрощень”, тобто до складних слів. Йдеться про утворення, як-от: лат. *signi-fer*, англ. *shoe-maker*, двн. *wâr-sagâri* (**Wahrsager**). Е.Бенвеніст сам собі суперечить, відносячи ці слова до розряду композитів, тому що, на його ж таки думку, нові слова походять із синтаксичних конструкцій [4:254].

Морфемна конструкція *Schuhmacher* з позицій морфології (але не синтаксису) – дійсно сполучення морфем **Schuh-mach-er**. Проте, як відомо, при словотвірному аналізі оперують не морфемами, а безпосередніми складовими (IC), яких у будь-якій словотвірній конструкції може бути лише дві: *Schuhmach-er*. Причому це складне,

на перший погляд, слово насправді не є таким, бо походить саме від синтаксичної конструкції *Schuhe machen* і не утворене шляхом комбінації морфем **Schuh+macher**, оскільки друга **quasi-IC** в якості вільної морфеми в німецькій мові всіх періодів узагалі відсутня (іменник *der Macher* – комбінація морфем із значенням, яке нічого спільного з діяльністю чоботаря не має). Крім того, це утворення має досить чітко виражену предикацію: **er macht Schuhe** ⇒ **er ist Schuhmacher**. Правда, виконавець дії скомпресовано “закладений” у суфіксі, який може поширювати сферу впливу на виконавця - неістоту: **der Strommesser**.

Вперше цю проблему вдалося вирішити В.Фляйшеру, який дав чіткі визначення композитів та дериватів. На думку В.Фляйшера, не можна вважати композитами слова, із двох безпосередніх складових яких одна є зв'язаною, тобто такою, що не вживається самостійно в реченні [9:193].

Деякі дослідники відносять до цього типу конструкції, перший член яких виступає об'єктом стосовно другого, віддіслівного імені. Якщо розглядати деривацію в якості комбінації вільної та зв'язаної морфем, то з'ясується, що під цю категорію підпадають синтаксичні конструкції з якісно іншою предикацією: **zu Fuß gehen** → **Fußgänger**; **das Haus hat fünf Stöcke** → **das Haus ist fünfstöckig**; **er hat blaue Augen** → **er ist blauäugig**.

Необхідно в цьому зв'язку вказати на одну важливу обставину, що впливає з останнього прикладу й прямо стосується процесів компресії. Прикметник **blauäugig**, про який шойно йшлося, є дериватом і виступає в реченні в двох синтаксичних функціях – означення та предикатива: **der Mann ist blauäugig**, **der blauäugige Mann**. Атрибутивна група може бути ще більш скомпресованою на основі еліпса *der Blauäugige* і може розглядатись як симетричний компресив завдяки аналітичній побудові, що забезпечується артиклем.

Подальша компресія шляхом перетворення деривата на складне слово-екзоцентрич (бахуврихи) порушує симетрію, оскільки семантичний центр знаходиться за межами складного імені: *Blauauge* (пор.: англ. *blue-eyed*). Цей тип композитів склався дуже рано, коли прикметники формально ще збігалися з іменниками: гот. *frei-hals* (вільна шия), снв. *barvuoz* (боса нога).

Наведені приклади свідчать, що процеси компресії носять постійний метаморфічний характер і діють не лише в рамках конкретного мовного рівня, а й між певними підсистемами. Діахронічний метод дає змогу визначити статус мовних одиниць по відношенню їх до процесів компресії. Цей статус може змінюватися залежно від того, який метод ми застосовуємо, аналізуючи те чи інше явище, як це було показано на прикладі контрагованих дієслів, котрі в днв. та в нн. мають, практично, тотожні форми. Якщо ж брати до уваги період снв., то виявиться, що саме на цьому етапі вони репрезентують класичну формулу компресивних утворень. Випустивши з поля зору снв., ми прийдемо до хибного висновку, що згадані дієслова є нібито нейтральними по відношенню до процесів компресії.

На фонетичному рівні подовження та гемінація представляють декомпресію, що не повинна отожднюватися з надлишковістю, апокопа та синкопа є засобами (часто вимушеними) компресії.

Виникнення артикла, появу нових прийменників, що розвинулися з самостійних (автосемантичних) частин мови, слід вважати системною декомпресією, розчленуванням певної семантики. З подальшим удосконаленням мови, з розвитком науки та техніки обидва протилежні мовні феномени – компресія та декомпресія - стали ще більш нагальними, про що переконливо свідчать тенденції розвитку сучасної німецької мови.

Матеріал надійшов до редакції 19.06.2000 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Девкин В.Д. *Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика*. – М.: Международные отношения, 1979. – 256 с.
2. Große R. *Entwicklungstendenzen in der deutschen Sprache der Gegenwart // Probleme der Sprachwissenschaft*. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, 1971. - S. 9-26.
3. Троянская Е.С. *Лингвостилистическое исследование немецкой научной литературы*. – М.: Наука, 1982. – 312 с.
4. Бенвенист Е. *Общая лингвистика*. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
5. Бублик В.Н. *История немецкой мови*. – К.: Вища школа, 1983. – 232с.
6. Соссюр Ф. *Труды по языкознанию*. – М.: Прогресс, 1974. - 696 с.
7. Гухман М.М., Макаев Э.А., Ярцева В.Н. *Историко-типологическая морфология германских языков: Именные формы глагола. Категория наречия. Монофлексия*. – М.: Наука, 1978. - 176 с.
8. Жирмунский В.М. *История немецкого языка*. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 388 с.
9. Fleischer W. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 2. Aufl. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, 1971. – 362 s.

Прищепя В.Е. Явление компрессии в немецком языке (историко-языковой аспект проблемы).

Рассмотрены некоторые компрессионные структуры с точки зрения их речезкономной функции на различных этапах развития немецкого языка, начиная с древневерхнемецкого периода.

Prischepa V.Ye. The Phenomenon of Compression in the German Language (the Historic and Linguistic Aspects of the Problem).

Cetrain compression structures are considered as regards their speech-economical function in the process of the development of the German language, beginning with Old High German.